Nem agancsok voltak azok...

„Nem agancsok voltak azok, hanem szárnyak."

A címbe foglalt idézet a *Képes Krónika*ban elbeszélt váci egyház alapítási legendájából való. A történet szerint Szent Lászlónak, miközben bátyja, Géza herceg oldalán csatára készül Vác mellett, látomásban angyal jelenik meg, és Géza fejére aranykoronát helyez. Géza a látomás hallatán megfogadja, hogyha öccse látomása teljesül, vagyis király lesz, egyházat épít Szűz Máriának azon a helyen. A Salamon feletti győzelem, majd a koronázás után visszatérnek a tett színhelyére, hogy helyet keressenek az építendő egyháznak.

„És mikor ott állottak Vác alatt, ahol most Boldog Péter apostol egyháza van, egy szarvas jelent meg nekik, szarvai tele égő gyertyákkal; eliramodott előlük az erdő felé, és lábát azon a helyen vetette meg, ahol most a monostor van. A vitézek rányilaztak, mire a Dunába szökkent, és többé nem látták. Ennek láttára szólott Szent László: «Bizony, nem szarvas volt ez, hanem Isten angyala.» És mondotta Géza király: «Mondjad, kedves öcsém, mit jelentettek az égő gyertyák, miket a szarvas agancsán láttunk?» Felelt Szent László: «Nem agancsok voltak azok, hanem szárnyak, nem is égő gyertyák, hanem fényes tollak, lábát pedig azért vetette meg ott, mivel megjelölte a helyet, hogy ott építsük fel a Boldogságos Szűz egyházát, s ne másutt!»[1]

A csodás jelenetet a *Krónika* miniátora egy P iniciáléba foglaltan meg is örökítette (1. kép). Az idézett legendát a szakirodalom párba állítja a csodaszarvas mondájával, mondhatni, azt mintegy „a keresztény legendakészlet megszokott változatához közelebb akarván hozni." Így beszél róla a *Krónika* magyar szövegéhez írt jegyzet szerzője, Mezey László is. A jegyzetben szó esik arról is, hogy az eredetmonda ünője a keresztény legendákban már bika.[2] Ez áll a váci egyház alapítási mondájában szereplő csodaszarvasra is. Az eredeti latin szövegben hímnemű alak, cervus olvasható.

Ennek megfelelően az illuminált szarvasban is bikát kell látnunk. Ez a tény, valamint a szövegben említett és a képen is látható égő gyertyák az agancsán a ma is énekelt dozmati regösének csodafiúszarvasát varázsolják lelki szemeink elé:

„Ahol keletkezik egy ékes nagy út

amellett keletkezik egy halastó állás.

Haj, regö rejtem, regö rejtem!

Azt is felfogá az apró sásocska,

arra is rászokik csodafiúszarvas.

Haj, regö rejtem, regö rejtem!

Noha kimennél, uram, Szent István király

vadászni, madarászni,

de ha nem találnál sem vadat, sem madarat,

hanem csak találnál csodafiúszarvast.

Haj, regö rejtem, regö rejtem!

Ne siess, ne siess, uram, Szent István király

az én halálomra! Én sem vagyok

vadlövő vadad, hanem én is vagyok

az Atya istentől hozzád követ.

Haj, regö rejtem, regö rejtem!

Homlokomon vagyon

fölkelő fényes nap, oldalamon vagyon

árdeli szép hold, jobb vesémen vannak

az égi csillagok.

Haj, regö rejtem, regö rejtem!

Szarvam vagyon,

ezer vagyon, szarvam hegyin vannak

százezer sövények,

gyulaszlag, gyulaszlag, holtatlan alusznak,

Haj, regö rejtem, regö rejtem!"[3]

Az agancsokon világító gyertyák illetve „sövények", a regösének szarvasa által hordozott égi világítótestek, a Szent László szájába adott szöveg egyes elemei ("Isten angyala", „fényes") világosan jelzik, hogy adott összefüggésben a csodaszarvas fényhordozó, maga is fényszimbólum. Tárgyunk szempontjából nem közömbös, hogy a szakirodalom a szarv ezer ágabogán magától meggyulladó és kialvó százezer „sövény"-t, más szövegváltozatokban misegyertyát, szövétneket régtől fogva a hunyorgó állócsillagokkal azonosítja.[4]

Elöljáróban leszögezhetjük, hogy a szarv, agancs már az újkőkorban egyetemesen elterjedt fényjelkép. Ezt az alább ismertetett egykorú ábrázolások egyértelműen bizonyítják.

Ahogy közeledünk a jelenhez, egyre több példát idézhetnénk a későbbi korokból. Elöljáróban íme néhány az ószövetségi *Szentírás*ból.

Él bibliai megfelelője, Elóhim alighanem bikaszarvaival állítja meg a Napot. (Józs 10,13) A bikaszarv az ókori sémi kultúrában a szentség és az Istentől való hatalom jele volt. Szarvak meredeztek az oltár sarkain, Mózes Isten látásától fényszarvakat kapott, bikaszarvak jelképezték az uralkodó fejékén a királyi hatalmat, s csak isteni jelként értelmezhetők az olyan szentírási metaforák, mint az „üdvösség szarva" (Kiv 27, 2; 34, 29; Mik 4,13. Vö. héber keren, 'szarv', 'kürt', 'fénysugár' – ez az, ami Mózes homlokán ragyogott; görög kerasz, 'szarv', 'szarukürt'; latin cornu, 'szarv', 'szarukürt'). A latin corona, 'korona' a 'koponyatető' jelentésű görög kranion>latin cranium szóval közös tőről ered. A fémkoronák rendszerint a Nap féméből, aranyból készültek, legáltalánosabb formája sugaras volt.

A kérdés az, vajon miért láttatja a krónikás Szent Lászlóval az agancsokat szárnyaknak, a gyertyákat tollaknak? Vajon ez a kép a legendaszerző képzeletének a szülötte, s ha nem az, honnan ered? Ebben a tanulmányban e kérdésekre keresem a választ.

A témát a csodaszarvas három csodás tulajdonjegye szerint járom körül. Ez a három, mely egyben fényszimbólum is, a következő: a (csillagokat jelképező) százezernyi gyertya és a szarvasról sugárzó többi égitest, maga az ezerágú agancs és az agancs helyén látott szárny.

Égi világítótestek

E körbe tartoznak a gyertyák mellett a csodaszarvasok homlokán, vagyis a szarva közt ragyogó Nap, az oldalán lévő Hold és a jobb veséjén lévő csillagok is. Mivel mind a jelkép, mind a jelentés szintjén fényforrásról (gyertyáról, illetve Napról, Holdról, csillagról) esik szó, tárgyunk szempontjából ez a kép külön magyarázatra nem szorul. Legfeljebb dicsérhetjük a metafora alkotóját, hogy a csillagok pislákoló fényét a gyertyák pislogó lángjához hasonlította. A szintén nem elhanyagolható mise- jelző a jelentés körét szűkíti ugyan, de azzal a céllal, hogy figyelmünket a vallásos mondanivalóra irányítsa.[5]

Ugyanakkor figyelmet érdemel, hogy a gyertyás agancs a világi szimbolikában is teret hódított. A Nagytétényi Kastélymúzeumban őriznek egy gyertyacsillárt, amely agancsokból van összeróva, és szárnyas angyalok (!) tartják. (Párját a csehországi Olomouc mellett, egy vadászkastélyban láttam.)

A regösének szarvasának a homlokán a Nap világít. Keresztény legendákban ezen a helyen Krisztus fényes képmása ragyog. A megfeleltetés magáért beszél. Krisztus a „világ világossága" (Jn 8, 12.), Messiásként az „igazságnak napja" (Mal 4, 2.), akivel a jámbor néphit a csodafiúszarvast azonosította. A legkorábbinak mondható, délkeleti (bizánci) legendaváltozatban Szent Eusztáknak (Placidusnak) jelenik meg csodaszarvas homlokán fénylő feszülettel, északnyugati (vallon) variánsában Szent Hubertusnak. A Krisztus ~ Nap megfelelést nyomatékosítja egy IX. századi bizánci miniatúra. Ezen a szarvas agancsán ugyanis nem feszület, hanem Krisztus glóriába (a Napot idéző fényes körbe) foglalt feje látható. (Az európai kultúrkörben a megszemélyesített Napnak a feje maga a napkorong.) A két legenda már csak azért is említést érdemel, mert Vargyas Lajos szerint mindkettő mintául szolgálhatott a váci egyház alapítási legendájához.[6]

A váci egyház gyertyás agancsú vadjáról, a regölés égitestekkel ékes csodafiúszarvasáról, a Krisztus jelét hordozó csodaállatról, amelynek képmása ma a Jägermeister és a Hubertus nevű likőrökről tekint ránk, egyaránt elmondható, hogy valóságos égi jelenések, s az általuk hordozott fényjelek az égbolt csillagaival és planétáival azonosíthatók. Ebben a vonatkozásban a mitikus és mondabeli csodaszarvasok borjainak tarthatjuk őket. Ezen égi szarvasokról Dömötör Tekla általánosságban, Erdődy József részletekbe menően kimutatta, hogy a téli égbolt bizonyos csillagképeit testesítik meg. Jómagam Erdődy és mások adatai alapján, az adatok közti látszólagos ellentmondásokat csillagászati magyarázattal feloldva próbáltam megállapításaikat pontosítani.[7]

Az égig érő agancs

A csodaszarvas ezer ágbogú agancsa nem ennyire magától értetődő fényszimbólum. Igaz, a gímszarvas agancsának ágai – kis jóindulattal mondva – sugarasan ágaznak szét, és ha az idézett regölésben a szövétnek helyett álló „sövény"-t szó szerint annak értjük, amit szótár szerint jelent, akkor fényágak sűrű szövedékét kell a szarvas homlokára képzelnünk, s a hegyükön nincs is külön gyertya, maguktól világítanak.

A kép igen régi. Szibériai sziklavéseteken (Jelangas, Csankyr Köl, Altáj, újkőkor) olyan gímszarvasok láthatók, amelyek agancsán a szakszóval koronának nevezett csúcságak maguk formáznak sugárzó Napot (Holdat, csillagot).[8]

Ennél bonyolultabb az út, mely az agancs növényszimbolikáján át szintén a fény(jelentés) felé vezet.

Közismert, hogy az „agancs" elnevezés eredete „ág" szavunkra vezethető vissza.

Martynov egyes szibériai szarvasábrázolások túlméretezett agancsait az Élet fájához hasonlítja.[9]

Az életfák, világfák földi képviselői között kitüntetett helye van a fenyőnek. Fenyő és fény szavunk rokonsága nyilvánvaló, luc szavunk szláv közvetítéssel a latin lux, 'fény' szóból származik. Angolul a fenyő neve fir, ami a fire, 'tűz' szóval közös gyökerű. A példasor folytatható.[10] A szókapcsolatnak nagyon is ésszerű oka van. A fenyő gyantás fája élénkebb lánggal ég, jobban világít, mint a többi fáé.

Berze Nagy János az *Égigérő fa* (BN. 530. I.) mesetípusba illő párhuzamként két kaukázusi mesét említ. Ennek hőse nem fán, hanem egy óriás szarvas égbe nyúló agancsán kapaszkodik fel Istenhez, illetve a Nap kastélyához.[11]

A skandináv mitológia világfájának, az Yggdraszilnak a levelét „a Valhöll tetején álló Eiktyrmir («tölgyfában végződő szarvakkal») rénszarvas" eszi.[12]

A *Kalevalá*ban

„Ördögök szarvast szereznek,

júdások rénszarvast raknak:

a fejének tőkét tesznek,

szarvának kecskefűz ágát,

lábainak partról ágat,

lápról karót lábszárának,

hátának sövény darabját,

aszott avart vékonyának,

szemnek tavirózsát tesznek,

fülnek tündérrózsát tűznek,

bőrének fenyőfa kérgét,

a húsának redves fákat."[13]

A teheráni Archeológiai Múzeum luristáni gyűjteményében őriznek egy Kr. e. VIII

–VII. századi bronzzablát, mely borját szoptató, szárnyas és agancsos (!) szarvastehénpárt formáz (2. kép). Az állat csodás voltát a nyakravalója hangsúlyozza – erre László Gyula hívta föl a figyelmet.[14] Az agancspár azért különös, mert nem is emlékeztet agancsra, sokkal inkább rügyező faágakra

A fa és a szarvas összetartozásának önmagában is van fényes, azaz csillagászati magyarázata. A világfa, amelynek virágai és gyümölcsei égitestek, törzse tejtől harmatos, a Tejutat jelképezi. A csillagokból kirakott égi szarvas – a számik (lappok) Jávorszarvasnak nevezik e csillagképet – ezt az égi fát vagy, ha úgy tetszik, tejfolyót keresztezi.[15] Azokat a hagyományos művészetből ismert ábrázolásokat, melyeken szarvas vagy más patás állat fát keresztez, az égi látvány illusztrációinak tekintem.[16]

De gondoljuk tovább a fajelképet. A fa levelet, virágot, gyümölcsöt hoz. Ismerünk ilyen típusú fás szarvasábrázolásokat is. Első helyen természetesen nem Münchhausen szarvasának a homlokából kinőtt meggyfára gondolok, hanem például arra a tetoválásra, ami az altáji Pazyryk egyik, Kr. e. V. századi sírjában mumifikálódott előkelő halott jobbkarján látható a szentpétervári Ermitázsban (3. kép).

A tetovált állat mitikus lény. Sötét pofája és ugyancsak sötét, patában végződő lába, világos teste, valamint papucsos szája a rénszarvasé, furcsa fejdíszének előre ágazó részei is rénagancsra hajaznak. Ugyanakkor a száját kampós csőrnek is nézhetjük, vagyis van madárszerű (!) is benne. Agancsa a legkülönösebb. A szarvpár íve a kőszáli kecske szarvának hátrahajló ívét követi, és az agancságak végén virágok nőnek. Hasonlóképpen az állat sörényén és hosszú farka végén. (A virágok némelyike viszont éppen madárfej is lehetne. Erről később.)

A virág egyetemes világosságjelkép.

A párizsi Louvre-ban őriznek egy Kr. e. IX. századból való festett egyiptomi fatáblát, melyen a sólyomfejű napisten látható, feje búbján kígyó kerítette napkoronggal. Az égitestből virágok záporoznak az istennek hódoló nőalakra (4. kép). A Napból záporozó virágok a napsugarakat, mintegy a fény kvantumait jelképezik. Kákosy László nyomán[17] a „virágkvantumot" a másik jellegzetes egyiptomi napfény-ábrázolás, a „fényháromszög" elnövényesedett formájának tarthatjuk. A kép metaforának is ésszerű, hiszen a nap meleg fényétől nyílik a (legtöbb) virág. Az egyiptomi képalkotás párhuzamaival szibériai sámándobokon is találkozunk. Szölkup dobra a készítője a Napból és Holdból növő fácskát rajzol. E fácska mintegy az égitest sugara lesz. Nagyobb, hosszabb, mint a többi. Teleut dobon a Napot és a Földet fa köti össze. A növény ez esetben is napsugár értelmű.

Az első magyar vers, az *Ómagyar Mária-siralom* így szólítja Jézust: „Vylag uilaga viragnac uiraga", azaz „Világ világa, virágnak virága". A „világ" itt természetesen világosságot jelent. (L. „napvilág", „mécsvilág".) Népdalból ismerős ez az értelme: „Gyere babám, gyújtsál világot!" A népdal a virág ~ világ kapcsolatot is megőrizte: „Virágéknál ég a világ,…".

Nem mellékes, hogy Krisztust, a „világ világosságát" még a barokk korban is ábrázolják virággyermekként. Például a gyöngyöspatai Jessze fája oltáron, ahol Máriával együtt rózsakehelyből emelkedik ki. Ez a kép a lótuszból kifeslő napisten-gyermek, Nofertum ó-egyiptomi ábrázolásáig követhető vissza.

A nyelvek közül nem a magyar az egyetlen, mely mindössze egy betű eltéréssel, azaz félrehallhatóan nevezi nevén a két fogalmat. Orosz свет 'fény, világosság', цвет 'virág'.

Világ és virág között van konkrétabb kapcsolat is. Régi kínai mondás szerint a csillagok az ég virágai, a virágok földre szállt csillagok.

A magyar vadvirágnevek között sok „csillagosat" találunk. Íme, egy sor ezek közül: csékcsillag, csillagbogáncskóró, csillagfű, csillagfürt, csillaghúr, csillagpázsit, csillagos szívfű, csillagvirág. (Közülük több nemzetségnév, ezeknek, mint például a csillaghúrnak, egyenként akár száz faja is virít.)

Az egyik legközönségesebb egyszerű vadvirágforma ötszirmú, ritkábbak a hat-, még ritkábbak a négyszirmúak. Ezek a virágok olyanok, amilyeneknek az ember stilizálja a csillagokat. Az egyiptomiak kétségtelenül ötágúnak ábrázolták őket.

Említést érdemel, hogy a virágok jellemző színe (fehér, sárga, vörös, kék) megegyezik a csillagokéval.

A bibliai Eszter neve mirtuszt és csillagot egyaránt jelent – úgymond – a mirtusz csillag alakú, ötszirmú fehér virága miatt. Eszter a mezopotámiai Istár (Vénusz) istennőnév perzsa változata. (Vö. görög asztron, latin stella, angol star, német Stern, 'csillag'. Angol morning star, német Morgenstern, 'Hajnalcsillag'.) A Vénusz bolygót, amit a magyar nép szintén Csillagnak nevezett, a közép-amerikai indiánok 5 ágú csillaggal jelölték. Meglepő egybeesés, hogy az emberáldozataikhoz foglyot szerző háborúikat, melyeket a Vénusz meghatározott konstellációjú kelésekor indítottak, „virágháborúnak" nevezték.[18]

A másik gyakori virágforma a fészkesvirágzatú. Ezek sugarasan sokszirmú tányérkája inkább napszimbólum volt. A népművészetben mindkét formával gyakran találkozunk. Kétértelműségük –

vagyis, hogy virág voltuk mellett jelképes fényt is sugároznak – a legtöbbször nyilvánvaló.

Fényszárnyak

A szárny, ha egy állat vagy egy emberi alak vállából nő ki, mint a fentebb ismertetett luristáni zabla agancsos ünőjének vagy egy angyalnak az esetében, magáért beszél. A csodalény égi voltára hívja fel a figyelmet, azzal, hogy égi haladásra szolgál, tulajdonosa repülni tud vele, csakúgy, mint a görög mitológia táltos paripája, a Pégaszosz; Mohamed emberarcú hátasa, a Buraq; a nagyszentmiklósi kincs 2. számú korsajának vadászó fejedelmét szállító táltos lény; a szibériai sámánok némelyikét égbe röpítő „pegazus”.[19] A szárnyak a helyükön nem keltenek feltűnést. Hozzászoktunk, hogy a mesebeli lények vállukból kinőtt szárnyukkal repülnek, úgy, mint a valóságban a madarak.
Effajta szárnyas szarvast magyarjaink ismertek. Borsos Béla közli egy, a gyűjteményébe tartozó, XVII–XVIII. századi agancs lőportartó képét, mely ilyen táltos szarvason repülő férfit ábrázol.[20]

A mitológia szárnyas lényeiről, a bibliai négy lelkes állatról és az angyalokról tudjuk, hogy nem a madarak, hanem az égitestek szférájában lakoznak. A Pégaszosz csillagkép (Pegasus néven); az apokaliptikus fenevadak a Bika-korszak égnegyed- és évszakjelző csillagképeit testesítették meg eredetileg; a fényességet árasztó angyalokról a gnosztikus és apokrif iratokból[21]derül ki, hogy valójában csillagokat, csillagképeket, bolygókat, elvont csillagászati fogalmakat személyesítettek meg. Ez rendszerint az ábrázolásukból is kiviláglik. A szárnytollak sugaras elrendeződése, az aranyszőke hajkoszorú, a glória, a fényforrástól (fejtől) távolodva sötétülő tónusok, a homlokon ékeskedő csillag (XIX. század végi giccses szentképeken és karácsonyi levlapokon!), a karácsonyi díszek szimbolikája[22] mind erre utalnak.

A hatszárnyú szeráfok kifejezetten csillag formájúak. Szárnyuk lángvörös, héber nevük azt jelenti: ’égők’. Testetlenek, csak a fejük látszik. (Vallásos magyarázat szerint szárnyuk Isten iránti tiszteletből takarja testüket.) Fényességet jelez a tollakról ránk pislogó szemek sokasága.[23] A bibliai Seregek Ura a szerzők szándéka szerint nem egy „angyalos”, politeista panteon felett trónol, hanem égi világítótestek miriádjain.

Amikor Jézus születését az angyalok a pásztoroknak, majd a napkeleti bölcseknek fényességben megjelentik, valójában az történik, hogy a hajdani csillagnézők e két csoportja, a pásztorok és a mágusok, a csillagok állásából kiolvassák az új korszak (királyának) eljövetelét.

Természetesen a madarak mint (l)égben röpdöső szárnyas lények maguk is égitestjelképpé, főleg napállatokká váltak. (Van ugyan példa arra is, hogy attribútumként más égitesthez társítottak madarat, de a Nap madárseregletéhez mérten elenyésző számban.) A napmadár többértelmű jelkép. Utal arra, hogy az égitest látszólagos égi haladása a madáréra emlékeztet, szimbolizálja az elhunyt égbe távozó lelkét (ezen út egyik állomása rendszerint a Nap), és jelképezi az égitest fényét.

Szibériai ket és szölkup, valamint kanadai eszkimó napábrázolások gyakori jellemzője, hogy a Nap sugarain madarak ülnek, madarakból áll a Nap lángkoronája. E képet segít értelmezni az aztékok egyik napistenének, Vicilopocstlinak névadó szent madarára, a röpdöső virághoz, drágakőhöz hasonlított kolibrire vonatkozó képzet. (A Vicilopocstli név jelentése ’Baloldali’ vagy ’Déli Kolibri’.) A kolibri egyebek mellett a kiváltságosok lelkét jelképezi, mely a Nap sugárkoronájában lebeg, és annak a kristálynak a megelevenedett mása, mely az óegyiptomi fénykvantumhoz hasonlóan a napsugár közép- és dél-amerikai szimbóluma volt.[24]

A fényszárny metafora egészen különleges példája a szárnyas napkorong (5. kép). Helyszűkében itt nem részletezhető feltevésem szerint ez az ábrázolási forma nem az égitest repülését, lebegését jelzi. (Más égitestet nem ábrázolnak így, a Napot viszont sokféleképpen ábrázolják a „szárnyas napkorongos” műveltségeken belül is.)

Ez a jelkép csak abban az övezetben fordul elő, ahol olyan gyakori a napfogyatkozás (Közép-Amerikában, Egyiptomban, Mezopotámiában, Iránban), hogy rendszeres megfigyelés és tapasztalatgyűjtés tárgyává válhatott. Napfogyatkozáskor például „tezkatlipokán” (azaz obszidiánon) keresztül nézve azt látjuk, hogy a Nap belső koronája vagy virág alakú, azaz

egyenletesen veszi körbe a Napot, vagy csak kétoldalt terül ki szélesen. Ez utóbbi esetben a belső korona alakja kiterjesztett szárnyú madárra emlékeztet. A virág alakú korona naptevékenységi maximumot, a madár alakú naptevékenységi minimumot jelez. A naptevékenység eme két szélső értéke a földi időjárásban jelentős eltérést eredményez. Ingadozása döntő mértékben befolyásolta a hagyományos agrártársadalmak sorsát. Belátható, hogy a naptevékenység előrejelzése, a napisten hangulatának kifürkészése mérhetetlenül fontos lehetett a számukra.[25] Hajdani műveltségeink között kimutatott kapcsolat alapján állíthatjuk, hogy mind a szibériai madársugaras nap, mind az iráni szárnyas napkorong ismert lehetett őshazában élő eleink előtt.[26] Ezzel nem azt akarom mondani, hogy ezek mint a középkorban még használt és értett képjelek szolgáltak volna alapul Szent László látomásához. Csupán jelzem, hogy a szóban forgó fényszimbolika más műveltségekben keletkezett formáit eleink is megismerhettek.

A szarvasagancsok között lebegő Nap mindenesetre analóg kép a szárnyas napkorongéval. Sőt, egy elölnézetű agancskorona és egy kiterjesztett szárnypár tollas szerkezetét összevetve, a kettő hasonlósága nyilvánvaló.

De közelítsük meg gyakorlatiasabban a kérdést! A szkíta (szaka), pártus, hun, permi, kaukázusi, bizánci csodaszarvas-ábrázolások többségén a szarvas ragadozó madárral együtt látható (6, 7, 8. kép). Ezek az ábrázolások megörökíthetnek közönséges vadászjelenetet, illusztrálhatják a csodaszarvasmonda totemisztikus ősváltozatát, és – feltételezem – tanújelei lehetnek annak a folyamatnak, amelynek során a szarvas és a madár eggyé válik, összetett csodalény lesz belőle. Olyan elv szerint, mint az a ragadozómadárból és négylábúból összegyúrt griff, amely épp a csodaszarvas-ábrázolások másik főszereplője.

Szakmai körökben ismert, hogy Közép- és Belső-Ázsiában őzre, szarvasra ma is vadásznak nagyobb termetű ragadozó madárral, idomított szirti sassal. Valószínűleg ilyen vadászjelenetet örökít meg a 6. kép. (Csontfaragvány a Paluj folyó vidékéről. Nyugat-Szibéria. Kr. e. III. század. Bánó Attila rajza.) A solymászat eme formáját (sassal nagyvadra) a barokk-kori Magyarországon még bizonyosan űzték. A noszvaji templom famennyezetének egyik XVIII. századi táblája őzre támadó sast ábrázol. A kép már heraldikai jelleggel bír, nem feltétlenül mindennapi jelentésű, mindamellett őrzi annak emlékezetét, amire visszavezethető. A Lehel-kürtjén látható csodaszarvas hátára ragadozó madarat faragott az ismeretlen művész. (7. kép. László Gyula rajza.) Ez a kompozíció emlékeztet azokra a szaka, hun, pártus állatküzdelem-ábrázolásokra, amelyeket csodaszarvasmondánk totemisztikus előképeinek szokás tekinteni. László Gyula a kürtön kifaragott szarvast a csodaszarvasmonda témakörébe vonta.[27] Egyfelől tagadhatatlanul vadászjelenetet ábrázol, másfelől különös jelek: a vadász felé forduló feje, nyakörve és az agancsán csüngő perec, kiemelik a közönséges vadak köréből.

Megjegyezném, hogy a csodaszarvasmondák uráli változataiban[28]a menekülő jávorszarvast űző két vadász totemős, Szárnyas és Gyalogjáró Pasker, egyszer állat, másszor ember alakban repül, jár. Az előbbi ragadozó madár (szirti sas?), az utóbbi négylábú ragadozó (rozsomák) képét is felöltheti. Ebből következik, hogy a szarvas solymászat ábrázolása akkor is kétértelmű, ha az ábrázolás minden tekintetben valószerű.

Ami a visszapillantó fejtartást illeti, magában véve természetes viselkedésnek is tekinthetnénk az üldözőjére felneszelő vad részéről. Csakhogy ez az ábrázolás időben és térben igen széles körben ismert, különösen nagy számban népművészetünkből, nem egyszer úgy, amint szájából kivirágzó beszéddel visszaszól üldözőjének. Ezek a többnyire dunántúli faragványok mintha a dozmati regösének szarvasát vagy mesebeli megfelelőjét[29]ábrázolnák, abban a pillanatban, amikor megáll és felfedi kilétét üldözője előtt. De ha nem is beszél a vadászhoz, ez a testtartás óhatatlanul a monda- és legendabeli csodaszarvasokra jellemző, hiszen az a dolguk, hogy meg-megállva, visszanézve maguk után, egy adott helyre csalogassák üldözőiket, ahogy teszi ezt a mondabeli Eneh, a váci egyház alapítási legendájának gyertyás agancsú szarvasa és – feltevésem szerint – a zöldhalompusztai szkíta aranyszarvas (8. kép). Filmes, grafikus szemmel nézve ugyanis az aranyszarvas fejtartása a mi tekintetünket a háta mögé irányítja, a láthatatlan vadászra. A szkíta szarvas egymagában is mintha a csodaszarvasmondát mesélné el.

Ráadásul nincs is egyedül. A figyelmes szemlélő a füle mögött fölfedezhet egy sólyomfejet, mely már nem szarvast támadó madárnak hat, hanem a testrészének tűnik. Űzött és űző eggyé válik, a madár a szarvas fejébe olvad. Ennek valós alapja az, hogy a madár a hozzá képest nagytestű vadnak a fejét, szemét támadja. Mind a 6. kép, mind a noszvaji tábla jó példa erre.

Van más különös jegye ennek az állatnak. Mint sok szkíta aranyszarvasnak, az ő agancsa is végletekig stilizált, ugyanakkor rendhagyó a többiéhez képest. Lobogó, hegyes lángra emlékeztet, olyasfélére, amilyen majd a muzulmán angyalok glóriája lesz.

A zöldhalompusztai szarvas engem Szent László látomásának ősforrásához vezet. Az altáji Pazyryk V–III. századi fejedelmi sírjaiból olyan lómaszkok kerültek elő, melyek a temetéskor feláldozott lovakat mondhatni táltossá varázsolták, olyan csodalénnyé, mely leginkább szarvasra emlékeztet. Ezek közül a lómaszkok közül két olyant mutatok be, melyen az állat páros fejdíszét szárnyak egészítik ki, illetve szárnyak helyettesítik.

Az egyik, V. századinak mondott fejdísz gímszarvas-fejet formázó füles sapka, amit bőrből készült sajátos agancs koronáz meg. Az agancságak ugyanis kakasfejekben végződnek (Martynov griffeknek látja őket[30]), nem hegyesen cakkozott, hanem szirmosan lekerekített tarajjal a fejük búbján. E kakasfejek a pazyryki tetoválás agancsvirágaira emlékeztetnek. Ha a virág fényjelkép, a kakas, ezen ázsiai eredetű tűzmadár még inkább az. Kínától Európáig sorolhatnám a példákat. A szarvasfő egy óriás griff csőréből bújik ki, s ez utóbbi fejéhez kétoldalt bőrből kivágott madárszárnyat illesztettek. Első látásra azonban a griff fej nem szúr szemet, és a szárnyak a szarvas fejdíszének tűnnek (9. kép).[31]

A másik lómaszk tetején a szárnyak a szarvakat helyettesítik, illetőleg a szárnyak között egy kőszáli kecske szarvas feje ékeskedik (10. kép.) A maszk pofarészén, a szárnyakon és a kecskeszarvakon látható aranylemezkék arra vallanak, hogy valamikor a maszk nagy részét arany borította. Az agancsszárnyak tollai tehát éppoly fényesek voltak, mint amilyennek László herceg látta másfél évezreddel később.

Az agancs fényjelképpé válásának persze valóságalapja is van. Ha az ember szarvasbőgés idején az alkonyi homályban megpillant egy szarvast, először a lecsiszolt agancsok fehéren világító ágcsúcsait veszi észre. Olyanok, mint a gyertyák…

-

Következtetés

Mi következik a számomra mindebből?

Azt állítom, hogy a Szent László-i látomás nem a krónikás fejéből pattant ki, nem is keresztény legendaszerzők tollán körvonalazódott, bár mint véletlen ráhibázást ezt sem zárhatom ki, de ha logikus fejleménynek tekintem, keleti, ázsiai szkíta (szaka) eredetű képzetnek kell lennie, amit Árpád magyarjai az őshazából hozhattak magukkal örökségként. Tény, hogy a fényes szárnynak látott agancs képéhez a formáját tekintve legközelebb a két pazyryki szárnyas szarvas maszk áll. És jelen tudomásom szerint az agancsszárnyaknak Pazyryk a világon az egyetlen lelőhelye.[32]

A szkíta és a magyar kép(zet) közt feltételezett kapcsolatot alátámasztja, hogy a lovagkirály alakja körül kirajzolódott legendárium több más eleme is keleti eredetű. Maga a csillagcsoda, ami szentté avatásához szolgált igazolásul. III. Béla kérésére III. Celesztin pápa két bíborost küldött, hogy a király nagyváradi sírjánál történt csodákat felülvizsgálják. Miután több csodás gyógyulás szemtanúi lehettek, egy égi jel végképp meggyőzte az olasz csodaszakértőket. 1192. június 27-én, déltájban a váradi székesegyház fölött fényes csillag gyúlt ki, s ott lebegett a magasban két órán át. László napját, a szokástól eltérően, azóta sem halála, „égi születésnapja” évfordulóján üljük, hanem június 27-én, a csillagjelenés napján.

A csodának valóságalapja van. A mondott időszakban a Sirius – az égbolt legfényesebb csillaga! – együtt áll a Nappal, ami azt jelenti, hogy ha a két vizitátor déltájban, a déli irányban nézte a

székesegyház feletti eget, a Sirius valóban ott lebegett 2 órán át, csak nem látták, mert a fénye beleolvadt a Nap fényébe. De művelt emberek lévén, tudhattak róla – és nekik csoda kellett. Megfelelő, különleges körülmények között még meg is pillanthatták volna, például napfogyatkozás esetén, vagy ha épp sötét felhők borítják az égboltot, kivéve a Sirius közvetlen környezetét, de tiszta időben is, ha kéménykürtő vagy kút, esetleg a sötét templom mélyéről ablakrésen át láttak rá.

Keleti eredetű a sziklából fakasztott víz csodája, amit Mózes csodatételeként ismerünk a *Szentírás*ból, így éppenséggel származhatna onnan is (Kiv 17). Része azonban az ó-iráni mitológiának is, mely Tistrja esőhozó csillagisten, illetve Mitra (Mithra, Mithrasz) csodatetteként tartja számon.[33] Tistrja, a „ragyogó és dicső csillag", az „első csillag", a „vizek magja" maga volt a Sirius, mely csillagot az ókorban – és nemcsak Egyiptomban! – az áradás jelzőcsillagának tekintettek. Mitra a Siriusszal szomszédos Orion csillagképet megszemélyesítő isten volt. És hogyan szólítja Szent Lászlót a XV. századi magyar ének? „Cyllagok kozoth fenesseges cyllagh", vagyis „Csillagok között fényességes csillag".

Még meggyőzőbb származásbeli kapcsolatot jelez az a két szaka arany övveret, mely a Szent László és a kun legendájának záróképének, a fejbenézés-jelenetnek legkeletibb és jószerivel legrégibb előképe. A Nagy Péter gyűjteményéből való veretek (IV–III. század, Ermitázs) szimmetrikus csatpárt alkotnak. Egy-egy fa tövén ülő nőalakot ábrázolnak, akinek jellegzetes fejdísze a fa csúcsáig ér. Két-két férfialak is látható a csatokon. Egyikük behunyt szemmel fekszik, feje a nő ölében, a másik ébren, törökülésben ül, kezében a két fához kötött ló egyikének a kantárjával. A fán fegyverek függnek, alighanem a fekvő alaké (11. kép).

A mondott jelenet későbbi, szászánida-kori, és iszlám időkből való párhuzamait ismerjük Iránból és Közép-Ázsiából (Leila és Medzsnun története), meg a magyar műveltségen belül más műfajokból (a 3. *Az elcsalt menyecske* típusú, közismert nevén *Molnár Anna* balladából, a BN. 300. *Sárkányölő* típusú mesékből). A Szent László és a kun közt lezajló legendabeli küzdelem sajátosságainak, amilyen a sebezhetetlenség egy pont kivételével, a fegyvertelen birkózás, az Achilles-ín elmetszése, a többi honi és külföldi, elsősorban keleti párhuzama is jól ismert a szakkutatók előtt.[34]

Bármilyen nagy az idő- és térbeli távolság a pazyryki szárnyas szarvas maszkok és a *Krónika* keletkezése között, a Szent László-i legendárium tér- és időbeli folytonosságot jelző párhuzamai azt áthidalhatónak mutatják. Hogy a Pazyrykban temetkezők agancs ~ szárny képzete eleinknél fennmaradhatott a *Képes Krónika* idejéig, azt segítette az – úgymond – kedvező szellemi közeg, mely a fényszimbolika hasonló, fentebb ismertetett képeivel élt. A hagyomány erejét tanúsítja, hogy a regösének szarvasának agancsán ma is – 750 évvel azután, hogy Kálti Márk a váci csodát lejegyezte, változatlan gyújtatlan gyulladnak a misegyertyák, akár a karácsonyi regölők, akár Berecz András, akár a „vágtázó csodaszarvas", Grandpierre Attila hangján.

Irodalom

Berze Nagy János

1927 A csodaszarvas mondája. *Ethnographia*.

Berze Nagy János

1957 Magyar Népmesetípusok I–II. Pécs, Baranya Megyei Tanács kiadása.

Borsos Béla

1982 Magyar vadász lőportartók. Budapest, Corvina Kiadó.

Dömötör Tekla

1974 A népszokások költészete. Budapest, Akadémia Kiadó.

Erdődi József

1970 Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. *Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai,* 124. sz.

Gryaznov, Mikhail

1969 Sibérie du Sud. Genève – Paris – Munich, Les Editions Nagel.

Hénokh könyve

1980 In: Vanyó László (szerk.): Apokrifek. Budapest, Szent István Társulat.

Hinnels, John R.

1992 Perzsa mitológia. Budapest, Corvina Kiadó.

Jankovics Marcell

1991 A fa mitológiája. Debrecen, Csokonai Kiadó.

Jankovics Marcell

1996A A Nap könyve. Debrecen, Csokonai Kiadó.

Jankovics Marcell

1996B Ahol a madár se jár. Pontifex Kiadó.

Jankovics Marcell

2004 A Szarvas könyve. Debrecen, Csokonai Kiadó.

Kákosy László

1979 Ré fiai. Budapest, Gondolat Kiadó.

Kákosy László

1984 Fény és káosz. A kopt gnósztikus kódexek. Budapest, Gondolat Kiadó.

Kálmán Béla (szerk.)

1980 Leszállt a medve az égből. Vogul népköltészet. Budapest, Európa Könyvkiadó.

Krupp, E. C.

1983 Echoes of the Ancient Skies – The Astronomy of Lost Civilizations. New York, Harper & Row, Publishers.

László Gyula

1967 Hunor és Magyar nyomában. Budapest, Gondolat Kiadó.

László Gyula

É. n. A népvándorláskor művészete Magyarországon. Budapest, Corvina Kiadó.

László Gyula

1993 A Szent László-legenda középkori falképei. Budapest, Tájak–Korok–Múzeumok Könyvtára, 4. sz.

Martynov, Anatoly I.

1991 The Ancient Art of Northern Asia. Urbana and Chicago, University of Illinois Press.

Mitológiai Enciklopédia I-II.

1988 Budapest, Gondolat Kiadó.

Nagy Katalin

1994 „Hét határon hallik húros daru hangja”. Morzsák az uráli nyelvcsaládhoz tartozó népek irodalmából és életéről. Tansegédlet. Budapest, Faunus Kiadó.

Turi, Johan

1983 A lappok élete. Budapest, Gondolat Kiadó.

Valkay Erzsébet

1976 Őrszem, létrás életfa, szárnyas napkorong. *Művészet.* 10.

Vargyas Lajos

1979 A regösének problémájának újabb, zenei megközelítése. *Etnographia* XC. 2. 163–191.

---

[1] Képes Krónika 1964. 136.

[2] Képes Krónika 1964. 187, 190. 7., 60. számú jegyzet.

[3] Magyar Népzene Tára II. 1899. 854.

[4] Berze Nagy J. 1927. Dömötör T. 1974. 146–147. L. az általa hivatkozott irodalmat is.

[5] Egy ellentmondásra azonban felhívom a figyelmet. Így, jegyzetben, mivel mondandómat nem érinti közelebbről. Ha a gyertyák csillagok, miért beszél a szöveg külön a jobb vesén lévő égi csillagokról? Szerintem szövegromlásról lehet szó. Egyrészt, egyes változatokban a csillagok beborítják a szarvas testét. Például: „Ahány szőre szála, annyi csillag rajta”. Másrészt feltehető, hogy eredetileg a csillagok egyes számú alakja, a Vénusz régi magyar neve, a Csillag állhatott a szövegben. Népmeséinkben a Nap, Hold, Vénusz, akarom mondani: Nap, Hold, Csillag hármasa sokszor együtt, vagy egymást helyettesítve szerepel. Például, mint elrabolt égitestek, vagy azokat megszemélyesítő királyleányok (BN. 319. *Égitestszabadító* típus meséiben), a hős és a keresett személy égi anyajegyei (BN. 707. *Aranyhajú ikrek,* BN. 850. *A királykisasszony anyajegyei*). Az *Eisen Laczi* c. mese (BN. 319.) elrabolt királylánya nap-, hold- és csillagruhájú. A *Hajnal János* c. mese (BN. 707.) királynéjának homlokán nap, két vállán egy-egy csillag ragyog. E két utóbbi példa a középkori Szűzanya-képmásokat idézi fel, melyeken Mária fejkendőjét három csillag ékesíti. Egy a homlokán, egy-egy a két vállán. Ismert, hogy Szent Jeromos Jézus anyját az egyház szinkretista szándékainak szellemében Vénuszhoz és annak állócsillag-megfelelőjéhez, a Siriushoz hasonlította (Stella Matuta, Stella Maris), aminek a vallásos szimbolikában messzemenő következményei

lettek. Utoljára, de nem utolsósorban nehéz elképzelni azt a csodaszarvast, amelynek a testén az összes csillag egy kis területre zsúfolódik össze, miközben többi testrésze sötét marad.

[6] Vargyas L. 1979. 165, 180 –186.

[7] Dömötör T. 1974. 146–149. Erdődy J. 1970. Jankovics M. 2004. 43–73.

[8] Martynov, A. I. 1991. 230. A kép keletkezésére nézve l. Jankovics M. 2004. 34–35.

[9] „Exaggerated, luxuriously branching antlers as the Tree of Life. Altay, primarily Yelangash. Scytho-Siberian." Martynov, A. I. 1991. 271.

[10] Jankovics M. 1991. 56.

[11] Berze Nagy J. 1957. I. 633, 727. Berze Nagy nem a mondott típusnál, hanem a 461. *Aranyhajú ördög* típushoz fűzött jegyzetében említi őket.

[12] Mitológiai Enciklopédia I. 608.

[13] XIII. 107–118.

[14] László Gy. é. n. 95–96.

[15] Turi, J. 1983. 248. Jankovics M. 1991. 189–196. Az ősi képzetek elhomályosulnak, ahogy a csillagok ragyogása is belevész a közvilágításba. Szó szerint. Karácsony tájt azonban a kis izzók felmagasztosulnak, a csillagokat hivatottak helyettesíteni. 2005. adventjének egyik éjszakáján, hóesésben autózom a Sárközben hazafelé. A falvakban, Rétszilason, Nagydorogon, Cecén, sok házat villanykörtefüzérekkel dekorálnak. Két kertben a kivilágított fenyőfa tövén villanyszarvas is legelészik. Körvonalaikat a lámpácskák fénylő gyöngysora rajzolja ki. (Egyikük ráadásul rénszarvas. Finn importárú lenne?) Él a hagyomány, megátalkodottan, ahogy tud, ahogy lehet. A végén már csak a giccsben. De a giccsőr csak a felszínes hasonlóságra figyel. Ha az égi világítókat földiekkel helyettesíti, épp az eredeti szándék, mondanivaló vész el.

[16] Jankovics M. 2004. 60. Illusztrációjának, de nem mai értelemben. A szarvas, mely a fa előtt áll, eggyé válik a fával, a csillagkép, mely a Tejút halványabb csillagai közül tűnik erősebb fényével, egylényegű a Tejúttal. Hagyományos felfogás szerint a szarvas a fa, a csillagszarvas a Tejút állatalakja. Ez igaz, más patás állatokra, így a lóra nézve is. A védikus mitológia óriás fehér lova (Ásva), vagy Ódin 8 lábú hátasa szintén azonos a Tejúttal, vagyis a világfával. Yggdraszil azt jelenti: 'Ódin lova'.

[17] Kákosy L. 1979. 93.

[18] Krupp, E. 1983. 56. Az Óvilágban a Vénuszt 8 ágú csillag jelölte. Mindkét szám, az 5 és a 8 is a Vénusz ciklikus mozgására utal. A bolygó 8 földi év alatt 5-ször válik Estcsillagból Hajnalcsillaggá, majd lesz ismét Estcsillag. Más szavakkal: 8 évnek kell eltelnie, amíg a Vénusz újra az égnek ugyanazon a pontján lesz látható, miközben felváltva 5-ször a Nap után nyugszik (Estcsillag), 5-ször a Nap előtt kel (Hajnalcsillag). Az időegység, amit e két szám határoz meg, minden ókori civilizációban kiemelten fontosnak, szentnek minősült.

[19] Jankovics M. 1996. 183.

[20] Borsos B. 1982. 36. kép.

[21] Hénokh könyve. 1980. 38–144. Kákosy L. 1984. 101.

[22] Jankovics M. 1991. 145–150.

[23] Azték miniatúrákon szemmel jelzik a csillagokat. Magyar népmesék tanácsadó öregjeinek fel van támasztva a szempillája. Nem tudnak pislogni. Ebből következtetek arra, hogy bolygókat személyesítenek meg. A bolygóknak ugyanis nem pislákol a fényük, ennek alapján tudjuk őket az állócsillagoktól megkülönböztetni. A szem viszont épp pislogó volta miatt lett csillagjelkép. A nyelvben is él a szem ~ fény megfelelés. L. 'szeme világa', 'szeme fénye', 'tüzes pillantás', 'szúrós tekintet'. A latin lumen, lux jelentése 'fény', 'világ(osság)', 'szemevilága', 'szemefénye valakinek'. Szent Lúcia neve a lux szóból ered. Legendája szerint kitépi saját szemeit. Vaksága a télközépi sötétséget jelképezi (névünnepe december 13.), csakúgy, mint a vele egy napon ünnepelt Szent Ottilia, aki legendája szerint vakon született. Mindkettőjüknek egy szempár az attribútuma.

[24] Jankovics M. 1996A. 85, 94, 118.

[25] Jankovics M. 1996A. 197–201.

[26] Valkay Erzsébet odáig megy, hogy egy kalotaszegi varrottas mintázatában szárnyas napkorongot vél fölismerni. Valkay E. 1976. Ha felismerése helytálló, akkor ez már nem tapasztalaton alapuló tudás – mifelénk sok évtized telik el két napfogyatkozás között -, hanem csupán a hagyományos formákhoz való ragaszkodás tanújele. Az se semmi, mondhatnók „szikiesen".

[27] László Gy. 1967. 27., é. n. 95.

[28] L.a *Szárnyas Pasker*, *A szarvasbika álma* c. manysi énekeket, és A *paszter nép eredete* c. hanti mesét. Kálmán Béla (szerk). 1980. 99., 348. Nagy Katalin 1994. 69.

[29] L. a BN. 401. *Üldözött szarvasünő,* 450. *Őztestvér* mesetípus keretében.

[30] Martynov, A. 1991. 269.

[31] Ez az ábrázolástípus, szarvasfej griffcsőrben, nem egyedülálló. Példánk pazyryki párját l. Gryaznov 1969. 107. kép.

[32] Pazyryk több minden másnak a forrása, első számú, egyetlen lelőhelye a szememben. Itt került elő a honfoglalók indás-palmettás mustrájának legkorábbi ismert előképe, az első ismert „tulipán és szív" ábrázolás, és – nemcsak szerintem – az első ismert perzsaszőnyeg (Gryaznov 1969. 1o6, 128, 134 – 135. kép).

[33] Hinnels, J. 1992. 24–26, 78.

[34] Úgy érzem, elég, ha itt csak László Gyula összefoglaló áttekintésére hivatkozom. László Gy. 1993.